

Wetenschappelijke rapportage 'Governance by commitment; Co-production in transitional change'

Uitgevoerd met ondersteuning van het NWO-programma 'Smart Governance'

Door: Thomas Hoppe, Maarten Arentsen, Maurits Sanders, Michiel Heldeweg, Karel Kroeze

Universiteit Twente, juni 2014.

Netherlands Organisation for Scientific Research

**UNIVERSITEIT
TWENTE.**

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Inleiding	p. 1
Hoofdstuk 2: Wetenschappelijke aanleiding project	p. 1
Hoofdstuk 3: Overzicht activiteiten project	p. 4
Hoofdstuk 4: Belangrijkste lessen uit workshops	p. 5
Hoofdstuk 5: Resultaten en vervolgacties	p. 10
Bijlage 1: Verslag workshop 1	p. 11
Bijlage 2: Verslag workshop 2	p. 16
Bijlage 3: Verslag workshop 3	p. 24
Bijlage 4: Verslag workshop 4	p. 27
Bijlage 5: Lijst met deelnemers project	p. 34
Bijlage 6: Geraadpleegde literatuur	p. 35

1. Inleiding

Nadat het pre-proposal 'Governance by commitment; Co-production in transitional change' in juli 2013 was gehonoreerd in het kader van het NWO-programma 'Smart Governance' is in het najaar van 2013 het pre-proposal uitgevoerd. De uitvoering bestond uit een viertal workshops en een tweetal excursies waarbij vertegenwoordigers uit wetenschap en praktijk gezamenlijk inzichten deelden en leerden hoe sturingsmodellen ontwikkeld zouden kunnen worden die rekening houden met lokale waarden en institutionele regels om energietransitie op lokaal en regionaal niveau te bespoedigen. In de voorliggende eindrapportage van het project komen de volgende aspecten aan de orde. Hoofdstuk 2 beschrijft de wetenschappelijke aanleiding van het project. Hoofdstuk 3 geeft een overzicht van de uitgevoerde activiteiten en geeft per onderdeel een inhoudelijke toelichting. Hoofdstuk 4 omschrijft de lessen die getrokken zijn uit de vier gehouden workshops. Hoofdstuk 5 omschrijft uiteindelijk wat het project heeft opgeleverd in termen van vervolgacties. In de bijlagen zijn de uitgewerkte verslagen en foto-impressies van de gehouden activiteiten opgenomen.

Namens de Universiteit Twente werd het project "Governance by Commitment" uitgevoerd door dr. Thomas Hoppe, dr. Maarten Arentsen, prof. dr. mr. Michiel Heldeweg, dr. Frans Coenen, dr. Maurits Sanders en Karel Kroeze.

2. Wetenschappelijke aanleiding project

Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw heeft de Nederlandse rijksoverheid een beleidsprogramma gevoerd om een transitie te bewerkstelligen van het energiesysteem. Ondanks de hoge verwachtingen ten aanzien van dit innovatieve beleidsprogramma, werden de resultaten ervan in 2011 als teleurstellend beschouwd (Rotmans, 2011; Van Soest, 2011). Een van de kernproblemen lag in het feit dat de innovatie- en transitieagenda gedomineerd werd door actoren die handelden vanuit gevestigde belangen en machtsregimes. Zij waren gekant tegen verandering, en hebben tactieken toegepast om de beoogde energietransitie te vertragen. Dit leidde niet tot de beoogde resultaten. Duidelijk werd dat een van boven opgelegde transitieagenda die wordt gedomineerd door onwillenden, niet de strategie is om een energietransitie tot stand te brengen. Ondertussen voltrok zich de met het beleidsprogramma beoogde transitie van onderop en manifesteerde zich op regionaal en lokaal niveau.

In de afgelopen jaren zijn juist op regionaal en lokaal niveau talrijke bottom-up burgerinitiatieven gestart. Nederland staat daar in overigens niet op zichzelf; in Duitsland en Denemarken kennen vergelijkbare ontwikkelingen (Oteman et al., 2014). Tussen 2008 en 2014 zouden er in Nederland volgens sommigen ruim 500 van dit soort burgerinitiatieven zijn gestart. Anderen houden het op een lager aantal, maar vaststaat dat er sprake is van een enorme groei. Burgers willen het beheer van hun energievoorziening steeds meer in eigen hand (met buurtbewoners) nemen. Deze lokale energie-activiteiten zullen naar verwachting tot nieuwe innovaties in het bestaande energiesysteem kunnen leiden (Arentsen en Bellekom, 2014).

Ook op lokaal niveau streven burgerinitiatieven naar samenwerking met conventionele partijen. Een belangrijke sturingsvraag in zulke transitionele veranderingsprocessen is hoe voorkomen kan worden dat de dominante krachten in het energiesysteem het transitieproces vertragen. Het project 'Governance by Commitment' (Sturing door betrokkenheid) was erop gericht met behulp van institutionele theorie antwoorden te vinden op deze vraag. Gebaseerd op een set van sociale en institutionele regels, opgesteld door Nobelprijswinnares Elinor Ostrom in haar Institutionele Analyseraamwerk (2009), was de startvraag van ons project: Hoe de effectiviteit van de coproductie in energietransitie 'kan worden

geoptimaliseerd? Ostrom's raamwerk werd gezien als belangrijke inspiratie om bestaande bestuursmodellen te verbeteren. Enerzijds door Ostrom's raamwerk meer expliciet te combineren met lokaal ingebedde waarden, en anderzijds door een nieuw op lokale praktijken gebaseerde set van wettelijk geautoriseerde institutionele arrangementen.

Het vinden van lokale oplossingen voor lokale problemen is de kernboodschap van Ostrom. Daarom werd er in het voorgestelde project sterk van dit punt uitgegaan in de ontwikkeling van sturingsmodellen gebaseerd op lokale waarden. In rurale regio's van Nederland is 'Noaberschap' daar een goed voorbeeld van. Het geeft aan dat burens elkaar onder alle omstandigheden zullen helpen. Het project wilde het onderliggende kernidee van deze waarde – commitment – integreren in het theoretische raamwerk van Ostrom. Dit zou naar verwachting het lokaal toegepaste sturingsmodel versterken. Het kennisdoel van het project was om deze gedachte samen met de praktijk verder te verkennen en uit te werken.

Het realiseren van transitionele verandering betekent – bijna per definitie – coproductie in beleidsvorming en in de praktijk door vier clusters van actoren: overheid, industrie, burgermaatschappij en kennisinstellingen. Coproductie is nu onderdeel van lopende lokale en regionale initiatieven gericht op het realiseren van een slimme en duurzame energietransitie. Vanuit een sturingsperspectief is de vraag: Hoe de effectiviteit van deze coproductiepraktijken te optimaliseren. Tegen deze achtergrond was het de bedoeling dat in het project twee stappen zouden worden genomen: (i) door een wetenschappelijke focus en werkplan te ontwikkelen in nauwe samenwerking met regionale en lokale netwerken die betrokken zijn bij het thema energietransitie, en (ii) door regionale en lokale praktijkcases te verbinden met wetenschappelijk onderzoek.

Het project zou vervolgens in twee stappen worden ontwikkeld: (i) door een regionaal netwerk van partijen te creëren dat operationeel zou zijn wanneer het project uitgevoerd zou moeten worden (uit te voeren in najaar 2013), en (ii) het toepassen en onderzoeken van de gelocaliseerde institutionele arrangementen voor transitionele verandering (indien het uitgewerkte voorstel in 2014 gehonoreerd zou worden).

De meerwaarde van het project komt met name naar voren in de volgende drie aspecten:

- Het project past het institutionele raamwerk van Ostrom toe op een geheel nieuw gebied, namelijk samenwerking in energietransitie;
- Het project combineert de waarde georiënteerde en regel gebaseerde aanpak in institutionele theorie;
- Het project repareert weeffouten in de dominante Nederlandse aanpak van het poldermodel (overleggen als sturingsmodel).

3. Overzicht van activiteiten project

Naar aanleiding van de aangekondigde activiteiten in het gehonoreerde pre-proposal is in najaar 2013 heeft het projectteam van de UT samenwerkingsrelaties ontwikkeld met een pluriforme groep mensen die in Twente en de Achterhoek werken aan energietransitie. Er zijn tussen oktober 2013 en januari 2014 vier workshops en twee excursies met deze groepen georganiseerd. Daarnaast zijn door de onderzoekers van de Universiteit Twente aanvullende activiteiten verricht, onder meer een bezoek aan een ledenwervingsbijeenkomst van een energiecoöperatie van een workshopdeelnemer, en het presenteren van de projectactiviteiten tijdens een congres van een kennisnetwerk (KISS). De workshops dienden enerzijds om in een open discussie tussen wetenschap en praktijk inzichten te delen en ideeën te ontwikkelen die gezamenlijk konden worden opgepakt en uitgewerkt in een volledig voorstel (dat in januari 2014 zou worden ingediend bij NWO) en anderzijds om kennis met de maatschappelijke praktijk te delen. De excursies dienden als inspiratiebron voor de deelnemers. Excursies werden georganiseerd naar Vragender (Achterhoek; een door agrarische ondernemers gerealiseerd windmolenpark en een Multifunctionele ruimte (MFA) met zonnepanelen en Saerbeck (een 'Klimakommune' in Duitsland dat wereldwijd faam geniet in de aanpak van lokale energietransitie).

Workshop 1 (thema: lokale waarden bij energietransitie): kennismaking pluriform gezelschap; introductie opzet project met theoretische achtergrond, introductie lokaal energie-initiatief Energiek Vasse, brainstormsessie over lokale waarden in energietransitie en de relatie tot wetgeving en beleidskaders. Locatie: Vasse. Datum: 2 oktober 2013.

Workshop 2 (thema: lokale energietransitie, aanpak en voorwaarden): introductie lokaal energie-initiatief Vragender, excursie naar windpark 'Hagewind' en MFA 'De Bult', workshop over technische en organisatorische condities die de ontwikkeling van lokale energie-initiatieven ondersteunen. Locatie: Vragender. Datum: 1 november 2013.

Workshop 3 (thema: projectontwikkeling en interregionale samenwerking): stand van zaken lokale energie-initiatieven Vasse en Vragender, presentaties over projectontwikkeling (NWO, Interreg V), plenaire discussie over gezamenlijk ontwikkelen van project. Locatie: Vasse. Datum: 8 november 2014.

Workshop 4 (thema lessen van 'best practices' uit binnen- en buitenland): excursie Saerbeck, presentatie lokale energiecoöperatie LochemEnergie, presentaties gezamenlijke voortzetting projectactiviteiten na afloop van NWO-Smart Governance. Locatie: Saerbeck (Duitsland). Datum: 22 januari 2014.

Aanvullende activiteiten:

- Bezoek ledenwervingsactiviteit Energiek Vasse op 5 november 2013;
- Presentatie tijdens KISS-congres Hengelo op 21 november 2013.

4. Belangrijkste lessen uit de workshops

In een periode van vier maanden zijn in totaal vier workshops georganiseerd. Per workshop zijn de belangrijkste lessen die getrokken zijn, opgesomd.

4.1. Belangrijkste lessen Workshop 1 (over lokale waarden bij energietransitie):

- Lokale energie-initiatieven doen (zoals in Vasse) een beroep gedaan op de gemeenschap vanuit lokale waarden. Om hier rekening mee te houden, wordt het voortraject bewust informeel gehouden. Dat wil zeggen dat het niet te calculerend moet zijn en dat er ruimte gelaten wordt voor dynamiek in burgerparticipatie.
- Nadat een lokaal energie-initiatief is opgestart en zich verder ontwikkeld, is het gedaan met de vrijblijvendheid en wordt het initiatief geprofessionaliseerd.
- Lokale duurzaamheids- en energie-initiatieven worden gebonden aan regionaal sociaal-economische opgaven zoals krimp.
- Lokale energie-initiatieven kunnen alleen slagen wanneer er een beroep wordt gedaan op sociale cohesie en als verwachtingen expliciet worden gemaakt en de lokale gemeenschap erbij wordt betrokken.
- Het is belangrijk dat verschillende leden van een lokale gemeenschap inzien dat het lokale energie-initiatief wat voor ze kan betekenen en dat men daarbij wederzijds van elkaar afhankelijk is. Daarbij geldt de waarde van wederkerigheid. Het gaat erom dat mensen zich niet (te) calculerend opstellen.
- Vertrouwen is een heel belangrijke waarde. Maar een afspraak is een afspraak en dient ook nageleefd worden. Vanuit de lokale gemeenschap is er draagvlak nodig om een lokaal energie-initiatief op te zetten. Bij 'noaberschap' kent en vertrouwt men elkaar. Dan is er veel mogelijk, bijvoorbeeld een collectief (door lokale ondernemers ingericht) fonds waaruit 'noaberkrediet' verstrekt kan worden aan projecten die door de lokale gemeenschap zinvol worden gevonden. Dit kan bijvoorbeeld worden aangewend in geval een bank of andere (formele) kredietverstrekker dit niet zelf wil.
- Doorzettingsvermogen is ook belangrijk. Lokale energie-initiatieven zullen ook moeten omgaan met tegenslagen.
- Een aanvullende waarde van een lokale gemeenschap om een lokaal energie-initiatief te ondersteunen is onafhankelijkheid. Er is geloof in de eigen kracht (zelfredzaamheid). Men wil als lokale gemeenschap onafhankelijk worden van anderen (zoals centrale energieleveranciers). Aan onafhankelijk wordt ook kleinschaligheid gekoppeld. Ondernemen in een omgeving waar burens elkaar kennen, vertrouwen en wat gunnen. Kleinschaligheid helpt bovendien om de coördinatie en beheersing van processen eenvoudig te houden, hetgeen de uitvoering van plannen ten goede komt.
- Het lokale energie-initiatief is trots op de lokale cultuur en geeft de 'couleur locale' een plek in de communicatie naar de lokale gemeenschap op wie dit een inspirerende werking heeft. Door de band met lokale cultuur, lokale waarden, sociale structuur en regels kan de sociale acceptatie van het initiatief onder de lokale gemeenschap een positief effect hebben.
- Een belangrijke waarde is ondernemerschap. Zowel in Vasse als in Vragender zijn de initiatieven opgezet door een groep van (ervaren) ondernemers die samen aan de slag zijn gegaan. Zij gaan niet zitten wachten op de overheid om het voortouw te nemen, maar doen dat zelf.
- De doelstellingen en gewekte verwachtingen van het lokale energie-initiatief moeten geloofwaardig zijn. Wanneer gewekte verwachtingen niet tijdig en adequaat worden nagekomen leidt dat tot imagoschade en vermindert het draagvlak van het initiatief onder de lokale gemeenschap (en andere partijen zoals financiers). Veel mensen hebben een afwachtende en kritische houding: "Eerst zien, dan geloven". Daar moet rekening mee worden gehouden.

- Charismatisch leiderschap is belangrijk. Een leider die aanzien geniet in de lokale gemeenschap en deze vertrouwen geeft, kan veel voor elkaar krijgen.

4.2. Belangrijkste lessen workshop 2 (over aanpak en voorwaarden voor lokale energietransitie)

4.2.1. *Organisatorische voorwaarden:*

- Na pionierswerk volgt professionalisering. Een lokaal energie-initiatief zal moeten kiezen of het een bedrijfsmatige organisatorische en juridische vorm kiest. Om het collectieve gemeenschapsbelang voorop te stellen, geniet de coöperatieve organisatievorm de voorkeur.
- Belangrijke vraag is hoe energiecoöperaties na tijdens en na het professionaliseringsproces contact en binding met hun mensen kunnen behouden. De omgeving, lokale ondernemers en bevolking, kunnen en moeten betrokken blijven. Hier kan ook weer nieuwe bedrijvigheid uit voortvloeien.
- Een maatschappelijk model kan niet zonder een commerciële ondergrond, en vice versa kan een commercieel model niet zonder maatschappelijke steun. Een duurzaam dorp begint bij een goed plan, en aansluitende wet- en regelgeving. Een goed onderbouwd plan waarbij vooraf onderbouwde keuzes over de mogelijkheden en schaal van projecten worden gemaakt, kan latere moeilijkheden en tussentijdse wijzigingen voorkomen.
- Daarop aansluitend is het in de huidige wetgeving niet mogelijk voor een energiecoöperatie om zonder overdracht van eigenaarschap te kunnen salderen.
- De organisatie moet de leden van de lokale gemeenschap de ruimte geven om deel te kunnen (al dan niet in de uitvoering van projecten, in besluitvorming of financieel). Bijvoorbeeld door een lidmaatschap of door aandeelhouderschap. Deze participatie moet laagdrempelig zijn om toegankelijkheid te waarborgen.
- Zowel primaire (lokaal: bedrijfsleven en burgermaatschappij, lokaal verengingsleven) als secundaire partijen (financiers, kennisinstellingen, overheden, netbeheerders) dienen betrokken te worden bij het samenwerkingsverband dit zich uitkristalliseert rond het lokale energie-initiatief.
- Er zijn kartrekkers nodig (koplopers, dwarsdenkers, friskijkers, 'kantelaars'), maar zij alleen zullen een lokale energietransitie niet van de grond krijgen. Zij zullen een schare volgelingen moeten ontwikkelen.
- Het is belangrijk besluitvormingsprocedures vast te leggen binnen de statuten die gelden voor een energiecoöperatie om te voorkomen dat enkelingen te veel macht naar zich toetrekken en dat ten koste gaat van collectieve coöperatieve belangen.

4.2.2. *Technische opties en voorwaarden:*

- Technisch is er veel mogelijk, maar dat is wel afhankelijk van de context. Wanneer er bijvoorbeeld lokaal veel oudbouw is, verdient energetische renovatie de voorkeur boven het bouwen van een klein aantal energie neutrale woningen.
- Kleinschaligheid is het uitgangspunt.
- Voor het geprefereerde technische alternatief moet er draagvlak zijn binnen de lokale gemeenschap.
- Stimulering van veel duurzame energietechnologieën is afhankelijk van beleidsprikkel. In Nederland moet men er niet van uitgaan dat men voor altijd kan blijven salderen op zelf opgewekte zonnestroom.
- Vermijd gebruik van aardgas en stap over op 'all electric'. Benut warmtepompen. Kanttekening is wel dat het laagspanningsnet voldoende sterk is om dit lokaal te kunnen ondersteunen.

- Gebruik inspirerende voorbeelden, zoals de energie nulwoning in Groenlo.
- Benut energieopslagtechnieken. Bijvoorbeeld warmteopslag met vacuümbuizen in een onderlag van zand onder een woning ('zandbak'). Energieopslag zal in de toekomst een belangrijke rol van betekenis gaan spelen.
- Ga van individuele naar collectieve vormen van duurzame energieopwekking. Dit was lange tijd lastig, maar het nieuwe SER-akkoord biedt meer mogelijkheden op dit gebied. Kanttekening is wel dat dit organisatie vergt en het maken van afspraken tussen deelnemers in collectieve decentrale energieproductie. Er zijn veel voorbeelden, denk bijvoorbeeld aan 'Winvogel'-achtige constructies (alhoewel het SER-akkoord daar geen soelaas voor biedt).
- Vanwege onderhoud (-kosten) is het handig om met één techniek te werken en niet met (een combinatie van) meerdere.
- Een belangrijke vraag is hoeveel gebruik van de infrastructuur, het hoofdnet en lokale infrastructuur mag kosten? De bestaande infrastructuur blijft. Het is niet haalbaar de gehele infrastructuur opnieuw op te bouwen.
- Een andere belangrijke vraag is waarin geïnvesteerd moet worden: het hoofd (transport-) netwerk of lokale infrastructuur? Bij duurzame opwekking wordt gespreid opgewekt en zou het hoofdnetwerk aan belang verliezen.

4.2.3. Sociaal-economische voorwaarden:

- De toe te passen energietechniek moet ook een maatschappelijke spin-off hebben. Het moet meerwaarde bieden voor het woon- en leefklimaat van een lokale gemeenschap of lokale werkgelegenheid scheppen.
- Er moet een haalbare businesscase worden aangetoond. Op termijn (maar niet noodzakelijkerwijs direct na de opstart) zal een energie-initiatief moeten renderen.
- Er is een revolverend fonds nodig van waar uit investeren in collectieve (dorps-)doelen kunnen worden gedaan.
- Portfoliobeheer is erg arbeidsintensief. Een samenwerking met een (conventioneel) energiebedrijf kan dit opvangen, maar betekent ook minder opbrengsten. Een oplossing zou zijn om niet te handelen in energie, maar te investeren.
- Sociaal gezien is het belangrijk om een 'blaming and shaming'-prikkel in werking te hebben.

4.3. Belangrijkste lessen workshop 3 (over gezamenlijke projectontwikkeling)

Naast NWO-Smart Governance zijn er nog twee andere bronnen van subsidie die in beeld komen; (i) NWO maatschappelijk verantwoord innoveren, in combinatie met het topsectorenbeleid (TKI), en (ii) het EU framework Horizon 2020. Vooral bij Horizon 2020 is er wel de kanttekening dat dit om grootschalige projecten gaat. Dit telt bij de schaal van een project; Twente zou bijvoorbeeld alleen te kleinschalig zijn, maar ook om de arbeidsintensiviteit van het proces; hierbij moet zeker gerekend worden op drie maanden werk voor de subsidie aanvraag.

Begin 2015 start Interreg V, waarbij ca. €800 miljoen beschikbaar zal zijn voor de ondersteuning van allerhande projecten. Het doel van het Interreg IV-project 'KlimaEnergie 2020' is om zoveel mogelijk levensvatbare projectaanvragen te genereren, verspreid over zes aan duurzaamheid gerelateerde thema's. Uiteindelijke doel van het programma is internationale samenwerking bevorderen. Aan het aanvragen van deze subsidies zijn voorwaarden verbonden; allereerst moet er sprake zijn van grensoverschrijdende samenwerking. Vanuit Vasse en Vragender (lokale energie-initiatieven) ziet men wel mogelijkheden, maar is vooral de maximale subsidie van 50%/70%-80%, en het alleen achteraf vergoeden van gemaakte kosten problematisch. Er zal dus ook een grote partij moeten meedoen.

Cogas is in combinatie met Alliander bezig is met pilots voor een smart grid in o.a. Twente en Amsterdam, en dat hierbij ook aansluiting van lokale initiatieven mogelijk is, waarbij de lokale initiatieven wel hun eigen identiteit zouden behouden.

Er is recentelijk weer actiever de potentie en mogelijkheden van warmte opwekking te verkennen, met name omdat door de dalende energie prijzen het opwekken van elektriciteit financieel minder aantrekkelijk dreigt te worden. Uit de historie van warmtenetten in Nederland blijkt dat deze optie om een relatief grote schaal vragen die niet past bij de schaal van dorpen. Hieruit volgde de vraag wat voor lokale coöperaties op kleinere schaal dan wel haalbaar is. Opwekking van energie via zon-PV-panelen is inefficiënt in de winter, en ook het verbranden van biomassa stuit op weerstand. Ook blijkt dat biomassa schaarser wordt en energieproductie vooral aan het eind van de keten zou moeten plaatsvinden.

Europese regels voor staatsteun maken het moeilijk voor de provincie Gelderland om haar eigen gemeentes te steunen. Hetzelfde geldt voor andere provincies, waaronder Overijssel.

4.4. Belangrijkste lessen workshop 4 (lessen van succesvoorbeelden uit binnen- en buitenland)

4.4.1. Excursie Saerbeck

De 'Klimakommune Saerbeck' staat in Duitsland en in andere landen bekend als modelvoorbeeld hoe energietransitie op lokale schaal te organiseren. Van deze praktijk zouden lessen kunnen worden opgepikt die als inspiratiebron zou kunnen werken voor Nederlandse partijen die zelf lokaal aan de slag willen. In Saerbeck wordt al meer dan tien jaar gewerkt om klimaatneutraliteit lokaal vorm te geven. In 2009 kreeg het echter een beleidsimpuls doordat het Land Nordrhein-Westfalen het dorp een subsidie toekende voor een winnend voorstel in het kader van de regeling voor klimaatneutrale lokale gemeenschappen. Het dorp van 7.200 inwoners streeft de wens na klimaatneutraal en 'energie-autark' te willen worden. Inmiddels staat er op 3 kilometer van het dorp een 'bio-energiepark' met zeven windmolens (van elk 3 MW), zonnepanelen en een vergistingscentrale. In het dorp zelf zijn vele daken belegd met zonnepanelen en is er een 'Heizungcentrale' (een hout gestookte installatie die werkt op snoeiafval uit het Sauerland) die diverse openbare gebouwen (o.a. een middelbare school de dorpskerk St. Georg) van warmte voorzien.

De 'Klimakommune' Saerbeck is van de bewoners, voor de bewoners, door de bewoners. Van 'Sunny Side of Saerbeck', een initiatief van scholieren om bewoners warm te maken en te helpen met het plaatsen van PV-panelen, tot het beleid om investeringen (en dus eigendom) in het energiepark lokaal te houden. Burgemeester Roos benadrukt de filosofie om het geld - maar zeker ook de burgerinspraak - niet via de grote energiebedrijven te laten verdwijnen naar het buitenland, maar het eigendom en dus de opbrengsten van lokale duurzame energieopwekking in eigen (lokaal) beheer te houden. Hiervoor is ook steun vanuit de lokale gemeenschap nodig. En die is er. Er is een lokale energiecoöperatie en verschillende onderdelen van de lokale gemeenschap leveren een bijdrage aan de doelstelling energieneutraal te willen worden (bijvoorbeeld scholieren die lokale huishoudens overtuigen zonnepanelen op het dak te installeren). Het opwekken van duurzame energie door de lokale energiecoöperatie is zeer winstgevend. Over het afgelopen jaar rendeerde de windmolens en de zonne-installaties goed: aan de aandeelhouders werd 9% dividend uitgekeerd. En dat is een knappe prestatie, want er is daarbij geen gebruik gemaakt van het (gunstige) feed-in-tarief van het 'Erneuerbarer Energiegesetz'. Het lokale eigendom betekent dat er geen winstbeding is, maar wel meer inspraak is voor gebruikers. Bovendien komen de revenuen de lokale gemeenschap ten goede. Via een revolverend fonds kunnen er bijvoorbeeld zorgvoorzieningen voor oudere bewoners mee worden bekostigd.

In Saerbeck wordt overigens 107% meer energie opgewekt dan er gebruikt wordt. Het 'overschot' aan energie dat niet lokaal gebruikt wordt, wordt derhalve op de energiemarkt verkocht (via de 'Windpool Saerbeck'). Naast duurzame energieopwekking vinden in er Saerbeck ook innovatieve projecten plaats met energieopslagtechnieken en met warmtenetconcepten. Ook dient vermelding dat de bekendheid van Saerbeck er ook toe leidt dat bedrijven die zich richten op duurzame energietechnieken zich in toenemende mate vestigen in Saerbeck.

Tot slot dient de leiderschapsrol van burgermeester Roos te worden benadrukt. Hij heeft het project geïnitieerd, beschikt over een groot netwerk, heeft een strategische blik gericht op de lange termijn, geniet groot draagvlak onder de lokale gemeenschap, en staat boven de politieke partijen (en ook in de letterlijke zin des woords; Roos is niet aan een politieke partij verbonden).

4.4.2. LochemEnergie

LochemEnergie is een energie cooperatie uit het Gelderse Lochem. Het is opgericht in 2010 en heeft inmiddels meer dan 500 leden en 200 klanten van lokaal opgewekte zonnestroom. Vanwege haar voortvarende aanpak kunnen LochemEnergie, de gemeente Lochem en hun partners op landelijke aandacht rekenen. LochemEnergie is inmiddels een professionele bedrijfsmatige organisatie geworden. Haar adviseurs adviseren onder meer andere lokale energie-initiatieven hoe te professionaliseren.

LochemEnergie is ontstaan vanuit een gevoel van gebrek aan initiatief vanuit de rijksoverheid, ondersteuning van de gemeente Lochem, en de wens van burgers hun eigen energievoorziening te willen beheren, en de daarmee gemoeid gaande geldstromen binnen de lokale gemeenschap te behouden. De doelen van LochemEnergie zijn het tegengaan van klimaatverandering, het verstevigen van de lokale economie, het besparen van geld dat aan energie wordt uitgegeven door burgers en het behouden van de leefbaarheid in Lochem zelf en de omliggende kleine kernen door het voorzieningsniveau op peil te houden. LochemEnergie doet dit door verschillende projecten uit te voeren. Daarbij ondersteunt zij onder meer huishoudens bij het installeren van PV-panelen op de daken, het verhuren van PV-panelen op gemeenschappelijke gebouwen (in het bijzonder het nieuwe gemeentehuis), een collectief PV-panelenpark, een pilot met windenergie ("Met frisse wind") en plannen om het Twenthekanaal als een energiebuffer te gebruiken door de waterstand met een sluis (Sluis Eefde) te controleren. Voor LochemEnergie zijn de uitdagingen vooral het creëren van draagvlak, het concreet maken van plannen, en op het moment het professionaliseren van de organisatie en het overnemen van (enkele) taken van de gemeente.

5. Resultaat en vervolgacties

Het project is mede uitgevoerd om de vereiste cofinanciering van € 100.000 te realiseren. Ondanks intensieve pogingen en inspanningen is het beide uitvoerders van het project (Hoppe en Arentsen) niet gelukt de vereiste cofinanciering rond te krijgen. Gebleken is dat alle geconsulteerde partijen veel belangstelling toonden voor het thema "Governance by commitment" en ook het belang ervan onderschreven, maar geen enkele partij was in staat om de gevraagde cofinanciering te leveren. De partijen hebben simpelweg daarvoor geen geld meer. Vrijwel alle partijen worden getroffen door afnemende financiële middelen en moeten daarom prioriteiten stellen. Gevolg is dat iedereen prioriteit geeft aan kerntaken en niet aan projecten als het onderhavige. Te hoge verwachtingen ten aanzien van de mogelijkheden tot cofinanciering van wetenschappelijke onderzoeksactiviteiten is daarom een heel belangrijke les van dit project en voor NWO. Een governance georiënteerd programma wordt door de samenleving heel relevant gevonden, maar partijen die dit vinden, hebben geen middelen om financieel te participeren in zulke projecten.

In het verlengde hiervan is een tweede belangrijk resultaat dat de partijen die door het onderhavige project samenwerking hebben kunnen ontwikkelen, samen hebben besloten om door te gaan en elders financiering voor gezamenlijke activiteiten te zoeken. Een hele concrete vervolgactie, momenteel volop in uitvoering, is een Interreg V projectvoorstel over lokale energietransitie in Nederland en Duitsland waarin wetenschap en lokale energiegemeenschappen vernieuwend gaan samenwerken. Daarmee heeft het onderhavige NWO project de kiem kunnen leggen voor een meer structurele samenwerking tussen wetenschap en praktijk op het thema Governance.

Tenslotte heeft het onderhavige project geleid tot nieuwe projecten, zoals evaluatieprojecten, en afstudeerprojecten waarin verder wordt samengewerkt met de regionale partners.

Bijlage 1: Verslag workshop 1 “Lokale waarden in energietransitie; governance by commitment”

Woensdag 2 oktober, Theehuis Dennenoord, Vasse.

1. Introductie (Michiel Heldeweg & Thomas Hoppe)

De workshop ‘Lokale waarden in energietransitie; governance by commitment’ is de eerste in een reeks bijeenkomsten die onderdeel uitmaken van een door het NWO toegekend onderzoeksprogramma ‘Smart Governance’. Tijdens de workshops worden ervaringen uitgewisseld en wordt kennis gedeeld over nieuwe sturingsarrangementen, die kunnen worden ingezet bij het streven naar een duurzaam economisch systeem in Nederland. In dergelijke arrangementen zijn overheden, bedrijven, kennisinstellingen en burgers van elkaar afhankelijk. Het is nadrukkelijk de bedoeling om bij de bijeenkomsten vertegenwoordigers uit al deze vier categorieën te betrekken. De UT heeft de wens dat de workshops resulteren in een nieuwe onderzoeksprojectaanvraag, die wordt ingediend bij het NWO en wil gelijktijdig de partners in het netwerk bijstaan bij vraagstukken over de inrichting van nieuwe sturingsarrangementen om een duurzame leefomgeving te realiseren. Daarbij is het nadrukkelijk de bedoeling dat de workshops gelegenheid bieden aan de deelnemende partijen om gezamenlijk met elkaar aan de slag te gaan en naast onderzoeksprojecten ook maatschappelijk ‘spin-offs’ realiseren, en uitvoerbare projecten te ontwikkelen.

2. Voorstelronde (Michiel Heldeweg & Thomas Hoppe)

Naam	Organisatie	E-mailadres
John Jeckmans	Energiek Vasse	john.jeckmans@TripleCo.nl
Jolanda Kemna	Energiek Vasse	jolandakemna@gmail.com
Jan Brunninkhuis	Energiek Vasse	janbrunninkhuis@home.nl
Gerard Hofsté	Energiek Vasse	
Gerard Bauhuis	Cogas	g.bauhuis@cogas.nl
Thomas Hoppe	UT-CSTM	t.hoppe@utwente.nl
Maarten Arentsen	UT-CSTM	m.j.arentsen@utwente.nl
Michiel Heldeweg	UT-PA	m.a.heldeweg@utwente.nl
Maurits Sanders	UT-PA	m.p.t.sanders@utwente.nl
Marc Harmsen	UT-PA	m.harmsen@utwente.nl
Linda van Asselt	Regio Twente	l.vanasselt@regiotwente.nl
Frank Müthing	Euregio	f.muething@euregio.de
Petra Hofman	Syntens	petra.hofman@syntens.nl
Jan Gebbink	Duurzaam Vragender	jhfgebbink@hotmail.com
Johan Dolstra	Provincie Overijssel	j.dolstra@overijssel.nl
Monique Booijink	Saxion	m.h.m.booijink@saxion.nl
Annemarije Kooijman - Van Dijk	UT-Procestechnologie	a.l.kooijman@utwente.nl
Linda Rutgers - Teunis	Twence	l.rutgers@twence.nl

3. Presentatie Energiek Vasse (Jan Brunninkhuis)

Vasse heeft de ambitie om in 2016 'energieneutraal' te zijn. Op lange termijn wil de plaats het 'rijkste dorp' van Nederland worden. De term 'rijk' moet overigens niet alleen in materiële zin worden opgevat, maar verwijst eveneens naar het welzijn van inwoners en andere waarden (zoals duurzaamheid). Om de ambities te verwerkelijken is de energiecoöperatie 'Energiek Vasse' opgericht. Dit initiatief komt voort uit Duurzaam Vasse en aan de deelname aan de competitie Duurzaam Dorp Overijssel in 2011. Vasse heeft in die wedstrijd de tweede plaats bereikt en ontving daarvoor een bedrag van 50.000 Euro.

Na afloop van een brainstormsessie is bepaald hoe de 50.000 Euro het 'beste' kan worden geïnvesteerd om de ambities te realiseren. Daartoe zijn de volgende deelprojecten geformuleerd: (i) het oprichten van een energiecoöperatie, (ii) het aanstellen van een projectmanager, (iii) de mogelijkheden onderzoeken om slimme energiemeters in Vasse uit te rollen, (iv) een doorkijk naar 2016 en tot slot (v) het formuleren van een marketingplan en een projectplan. In het traject zijn de gemeente Tubbergen, de provincie Overijssel, Cogas, Enexis en de Universiteit Twente als partners betrokken. Vasse wil met deze partners de krachten bundelen om in Europa 'zichtbaar' te worden.

Het belangrijkste project was de oprichting van de energiecoöperatie. Inmiddels is deze organisatie opgericht en actief. Voor de coöperatie Energiek Vasse zijn zeven bestuursleden, twee kwartiermakers, twee trainees en één communicatiemedewerker werkzaam. Op dit moment is de coöperatie betrokken bij de bouw van het dorps huis 't Eschhoes'. Voor de realisatie van het 't Eschhoes is 1,5 miljoen Euro budget beschikbaar. Van dit bedrag is 300.000 Euro afkomstig uit de lokale gemeenschap. Bovendien helpen vrijwilligers uit het dorp bij bouwactiviteiten. De kostenbesparing die hun inspanningen oplevert, wordt in mindering gebracht op de aanneemsom. Op het Eschhoes worden zonnepanelen geïnstalleerd, die meer energie opwekken dan door het dorps huis wordt verbruikt. De energiecoöperatie is ook betrokken bij het uitrollen van 'slimme energiemeters' in Vasse. De bedoeling is dat de huishoudens in Vasse aan het eind van dit jaar de beschikking hebben over een dergelijke meter. Vervolgens wordt tussen buurten in Vasse een energiebesparingscompetitie georganiseerd. Na drie jaar wordt beoordeeld welke buurt de meeste energie heeft bespaard. De coöperatie heeft daarnaast aan een adviesbureau gevraagd om een 'doorkijk' naar 2016 te geven. De vraag die leidend is voor het onderzoek luidt: 'Hoe ziet Vasse er in 2016 uit?' Aan de hand van de uitkomsten uit het onderzoek is het voor de coöperatie beter mogelijk om richting te geven aan haar activiteiten. Tot slot heeft de energiecoöperatie een marketingplan en een projectplan opgesteld. In deze documenten is er nadrukkelijk aandacht voor het aanspreken van toekomstige generaties. Dit gebeurt onder meer door scholingsactiviteiten. Een gewenst neveneffect van deze scholingsactiviteiten is dat de coöperatie een betere toegang tot huishoudens in Vasse zal krijgen, omdat kinderen 'thuis praten' over de scholing.

Aan de oprichting van de energiecoöperatie ligt een business plan ten grondslag. Uit het business plan blijkt dat de coöperatie een structureel bestaansrecht heeft. De energiecoöperatie moet daarvoor wel aansluiting zien te vinden bij de lokale gemeenschap. Zij doet dan ook een beroep op 'saamhorigheid die is ontstaan uit historische verbanden'. Dit gebeurt bijvoorbeeld tijdens de carnaval, waar de sterke lokale sociale cohesie blijkt doordat er weinig Vassenaren langs de kant van de weg staan (doordat allen deelnemen in de carnavalsoptocht). Het bestuur verwacht dat de energiecoöperatie een kans van slagen

heeft omdat de bevolking in Vasse ondernemend en initiatiefrijk is. De activiteiten van de energiecoöperatie sluiten aan bij deze eigenschappen.

Vragen en opmerkingen naar aanleiding van de presentatie

- (i) Technische tips over de mogelijkheden voor waterkrachtinstallaties bij de watermolens in de omgeving.
- (ii) Om een snelle start te maken zijn bij het opstellen van de statuten van de coöperatie maar weinig personen betrokken geweest. Mensen die zich herkennen in de activiteiten van de coöperatie kunnen zich in later stadium alsnog aansluiten. Deze werkwijze voorkomt discussie en laat zien dat het coöperatiebestuur niet afwachtend is.
- (iii) De 'slimme meters' zijn afkomstig van de energieleveranciers.

4. Presentatie Lokale waarden in energietransitie; governance by commitment (Maarten Arentsen)

Vragen en opmerkingen naar aanleiding van de presentatie

- (i) De inhoud van de presentatie sluit naadloos aan op het initiatief in Vasse. In Vasse wordt eveneens een beroep gedaan op de gemeenschap vanuit lokale waarden. Daarvoor is het voortraject bewust informeel, dat wil zeggen niet calculerend en ruimte latend voor dynamiek in participatie, ingericht. Inmiddels is de vrijblijvendheid verdwenen en is het verband geïnstitutionaliseerd.
- (ii) In de Achterhoek is gekozen voor een integrale benadering. Het vraagstuk 'krimp' is verbonden aan het streven naar een duurzame leefomgeving.
- (iii) In Vasse wordt 'krimp' niet als een vraagstuk beschouwd, zolang de jongeren in de toekomst maar terugkeren naar Vasse (een 'boomerang-effect'). Vasse staat in de regio bekend als dorp dat effectief de krimp heeft weten te vermijden.
- (iv) Initiatieven zoals Energiek Vasse kunnen alleen slagen als een beroep wordt gedaan op sociale cohesie en verwachtingen expliciet worden gemaakt.

5. Groepsdiscussie

5.1. Terugkoppeling werkgroep 1 (Maarten Arentsen):

Er is kort gesproken over lokale waarden. Lokale waarden zijn belangrijk omdat elk gebied, gemeente anders is. Oog hebben voor de verschillen en overeenkomsten is belangrijk. Vertrouwen is heel belangrijke waarde.

Verder is uitgebreid gesproken over de casus Vasse. De voorzitter was lid van de discussiegroep. Er is uitgebreid gesproken over de communicatie met bewoners, hoe specifiek moeten de onderwerpen zijn waarover je praat, hoe kun je mensen tot meer gemeenschap aanzetten.

Tot slot is gesproken over de positie en verantwoordelijkheid van betrokken partijen bij een initiatief zoals Duurzaam Vasse. De regio ziet vooral een rol in het leggen van verbindingen en het meedenken met gemeenten. Twence doet onderzoek naar mogelijkheden om duurzame energie te produceren. Voor Twence is dat niet per definitie kleinschalig op elke locatie, maar zou dat ook centraler en grootschaliger kunnen op enkele locaties in het gebied. Gemeenten zijn voor het creëren van draagvlak en Vasse wil vooral speelruimte en draagvlak van de betrokken partijen.

5.2. Terugkoppeling werkgroep 2 (Marc Harmsen):

- (i) Als aanvullende waarden ten opzichte van die door Maarten Aartsen tijdens zijn presentatie werden opgevoerd, zijn in deze discussiegroep wederzijdse afhankelijkheid (afhankelijkheid motiveert tot deelname en inzet) en een zekere mate van nuchterheid genoemd.
- (ii) Verder is naar voren gebracht dat voor het welslagen van een project als dit, zeker in de aanvangsfase, maar ook nadien nog, 'afpraak is afspraak', vertrouwen in elkaar derhalve, van doorslaggevend belang is.
- (iii) De universiteit kan een belangrijke bijdrage leveren met betrekking tot reflectie en evaluatie, maar evenzeer in het aanleveren van nieuwe (innovatieve ideeën) die vervolgens kunnen worden toegepast.

5.3. Terugkoppeling werkgroep 3 (Maurits Sanders):

- (i) Een aanvullende waarde is ondernemerschap. Inwoners van Vasse zijn gedreven en willen minder afhankelijk zijn van hun omgeving.
- (ii) De waarde wederkerigheid moet worden geherdefinieerd. Het gaat er vooral om dat mensen zich niet-calculerend opstellen. Wederkerigheid duidt nog teveel op 'dit' voor 'dat'.
- (iii) Gelijkwaardigheid is niet aan de orde. Initiatieven zoals in Vasse komen alleen van de grond door de unieke eigenschappen van bepaalde individuen. Zij zijn in staat om anderen te enthousiasmeren en door te zetten bij tegenslag.
- (iv) Vertrouwen is de drijvende kracht achter dit soort initiatieven. Binnen de gemeenschap gaat het erom dat partijen de 'krachten bundelen' en zich gezamenlijk inzetten om duurzaamheidsdoeleinden te halen. Dat kan alleen als burgers geloven in elkaar en als uitgangspunt nemen dat hun inspanningen niet tot direct resultaat leidt, maar dat het wel mogelijk is om in de toekomst de vruchten ervan te plukken.
- (v) Initiatieven zoals in Vasse moeten kleinschalig blijven. Anders ontstaat er een noodzaak voor coördinatie van bovenop. Om die coördinatie mogelijk te maken worden regels gedefinieerd. Dat werkt vertragend en is bovendien van negatieve invloed op het vertrouwen tussen de deelnemende partijen.
- (vi) Van de UT wordt verwacht dat zij laagdrempelige organisatie is voor het snel leveren van state of the art kennis op technologisch, bestuurlijk-juridisch en beleidskundig terrein.

5.4. Terugkoppeling werkgroep 4 (Thomas Hoppe):

- (i) Een belangrijke waarde die Vasse onderkent is ondernemerschap. De initiatiefnemers van Energiek Vasse zijn bijna allen zelf ondernemer. Samen met de burgerbevolking in het dorp pakken zij de energie-uitdaging op. Zij gaan niet zitten wachten op de overheid.
- (ii) Initiatieven zoals Energiek Vasse zijn afhankelijk van charismatisch leiderschap en doorzettingsvermogen.
- (iii) Trots zijn op lokale omgeving (en deze in stand willen houden).
- (iv) Geloof in eigen kracht (zelfredzaamheid en autonomie).
- (v) Eerst zien dan geloven.
- (vi) Draagvlak onder de lokale gemeenschap.
- (vii) Vertrouwen is de drijvende kracht achter het initiatief. Maar vertrouwen hangt ook samen met kleinschaligheid. Wanneer een initiatief groeit en de materie complexer wordt, is het noodzakelijk organisatie en afspraken juridisch te verankeren (bijvoorbeeld in een stichting).
- (viii) Een voorwaarde voor de activiteiten van de energiecoöperatie is sociale acceptatie door de burgerbevolking in het dorp.
- (ix) De coöperatie moet aanhaken bij bestaande sociale structuren, zoals het verenigingsleven, en contacten op straatniveau. In Vragender is de drijvende kracht achter duurzaamheidsactiviteiten de Ondernemingsclub MKB (boeren én middenstanders).
- (x) De doelstellingen van de coöperatie moeten geloofwaardig zijn, anders bestaat er een groot afbreukrisico. Commitment / deelname van burgers is heel belangrijk, want daar komt en valt een initiatief mee. Die kan in de vorm van lidmaatschapsgelden, maar er zijn ook andere manieren zoals vrijwillige medewerking in de opbouw van het 'Eschhoes' of 'crowd funding' of geldinzamelacties.
- (xi) Van de UT/Saxion wordt verwacht dat zij naast kennis ook afstudeerders kunnen leveren en workshops organiseren om kennisdeling te faciliteren. Verder kan het netwerk van de UT benut worden om andere interessante partijen aan te laten schuiven (zoals de rijksoverheid).
- (xii) Omdat er bij de bank in deze tijden niet altijd geld beschikbaar is, wordt geld opgehaald bij vrijwilligers. In Vragender en omgeving bestaat het zogenaamde "Noaberkrediet". Nadeel er van is overigens dat het risico geheel voor de deelnemers is.

5.5. Vragen en opmerkingen naar aanleiding van de plenaire sessie:

- (i) Is Vasse uniek? Nee, het wiel wordt in Vasse niet opnieuw uitgevonden er wordt goed gekeken naar de succes- en faalfactoren bij soortgelijke initiatieven.
- (ii) Hoeveel coöperaties zijn er op dit moment effectief in werking? Initiatieven die worden genoemd zijn: Midwolda, Reggestroom en Noord Deurningen.
- (iii) De deelnemers aan de eerste workshop willen ook graag deelnemen aan de tweede workshop.

Bijlage 2: Verslag workshop 2: “Lokale energie transitie en lokale duurzaamheid, aanpak en randvoorwaarden”

Vrijdag 1 november, Restaurant Beneman, Vragender.

1. Introductie (Maarten Arentsen & Thomas Hoppe)

De workshop lokale energie “Transitie en lokale duurzaamheid, aanpak en randvoorwaarden” was de tweede in een reeks bijeenkomsten voor het NWO onderzoeksprogramma ‘Smart Governance’. Tijdens de workshops worden ervaringen uitgewisseld en wordt kennis gedeeld over nieuwe sturingsarrangementen, die kunnen worden ingezet bij het streven naar een duurzaam economisch systeem in Nederland. In dergelijke arrangementen zijn overheden, bedrijven, kennisinstellingen en burgers van elkaar afhankelijk. Het is nadrukkelijk de bedoeling om bij de bijeenkomsten vertegenwoordigers uit al deze vier categorieën te betrekken. De UT heeft de wens dat de workshops resulteren in een uitgewerkt onderzoeksvoorstel dat wordt ingediend bij NWO en gelijktijdig de partners in het netwerk bijstaan bij vraagstukken over de inrichting van nieuwe sturingsarrangementen om een duurzame leefomgeving te realiseren. Daarbij is het nadrukkelijk de bedoeling dat de workshops gelegenheid bieden aan de deelnemende partijen om gezamenlijk aan de slag te gaan en naast onderzoeksprojecten ook maatschappelijke ‘spin-offs’ realiseren, en uitvoerbare projecten te ontwikkelen.

2. Voorstelronde (Maarten Arentsen)

Naam	Organisatie	Functie	E-mailadres
John Jeckmans	Energiek Vasse / TripleCo	Kwartiermaker	john.jeckmans@TripleCo.nl
Jolanda Kemna	Energiek Vasse / Subsidiebureau Twente	Bestuurslid	jolandakemna@gmail.com
Jan Brunninkhuis	Energiek Vasse	Voorzitter	janbrunninkhuis@home.nl
Roel Woudstra	Enexis		roel.woudstra@fudura.nl
Gerard Bauhuis	Energiek Vasse / Cogas	Bestuurslid	g.bauhuis@cogas.nl
Thomas Hoppe	UT-CSTM	Universitair docent	t.hoppe@utwente.nl
Maarten Arentsen	UT-CSTM	Universitair hoofddocent	m.j.arentsen@utwente.nl
Joop Slütter	Duurzame energie Vragender	Bestuurslid	joopslutter@vragender.com
Maurits Sanders	UT-PA/ NIG / Saxion	Hoofddocent	m.p.t.sanders@utwente.nl
Hemmie Wolterink	Duurzame energie Vragender	Bestuurslid	HemmieWolterink@gmail.com
Frank Müthing	Euregio	Projectleider KlimaEnergie 2020	f.muthing@euregio.de
Joop Neinders	IBTH B.V.	Directeur	info@ibth.nl
Jan Gebbink	Duurzame energie Vragender	Ondernemer	jhfgebbink@hotmail.com

Benny Schilderink	Bouw 'nulwoning' Vragender	Inwoner Vragender	-
Karel Kroeze	UT-PA / Universiteit Utrecht	Lid projectteam UT / Student	k.a.kroeze@student.utwente.nl
Linda Rutgers - Teunis	Twence	Projectmedewerker duurzame energie	l.rutgers@twence.nl

3. Introductie Duurzame energie Vragender (Jan Gebbink)

Enkele jaren terug heeft Vragender mee gedaan aan een tender voor Mooi Nederland, in het kader waarvan een groot aantal duurzame initiatieven zijn gestart. Dit heeft een gerichtheid op innovatie gestart, maar tegelijkertijd ook uitdagingen. Een van de randvoorwaarden hierbij was de aanwezigheid van het beschermde natuurgebied Vragenderveen. Succes is er behaald met onder meer een geavanceerd concept om groen gas direct uit mest te winnen door middel van raffinage (hydrolyse), en met het installeren van zonnepanelen.

Vragen naar aanleiding van de introductie;

- Wordt de mest installatie ook gebruikt voor het winnen van stroom? Nee, het rendement hiervoor is te laag, er wordt alleen gas gewonnen.
- Er is een breed scala aan projecten, hoe is dat zo gekomen? Dit was een direct gevolg van de tender voor Mooi Nederland, waarin werd gevraagd om een zo breed mogelijk scala aan projecten.

4. Presentatie en rondleiding windmolenpark Hagenwind (Jan Gebbink)

Al sinds 2001 is de v.o.f. 'Hagenwind' actief voor de realisering van het windmolenpark. Na acht jaar, tien gangen naar de Raad van State, vijf gerechtelijke procedures, twee wissels van raadgevende juristen en ca. €350.000, - aan kosten om de benodigde vergunningen te verkrijgen, is er in 2008 begonnen met de bouw van acht windmolens. In totaal is er €23 miljoen uitgegeven aan de bouw van het windmolenpark (ca. 3 miljoen per windmolen). Ondertussen zijn de windmolens, met een as hoogte van 98 meter en een spanwijdte van 82 meter, actief en leveren zij ca. 2000 kW energie per turbine, waarmee het park ca. 10.000 huishoudens in energie kan voorzien. Het windpark is 220 ha. groot. Er zijn daar zeven boeren die er melkveehouderijen exploiteren. De opgewekte stroom wordt verkocht aan een afnemer in Hengelo.

Na veel overleg is het initiatief opgezet als een v.o.f., waarin zeven landeigenaars en vier deelnemers van buiten het gebied zijn verenigd. Deze opzet, en een nauwkeurig opgezet deelnamecontract, heeft een instrumentele rol gespeeld in het project. Het was voor de deelnemers niet mogelijk om tussentijds uit het project te stappen zonder de gemaakte kosten plus een boete te vergoeden, waardoor ook na herhaalde tegenslagen en hoge opstart kosten de v.o.f. intact en actief kon blijven. De opzet van de v.o.f. heeft heel veel tijd en moeite gekost. Ook is er tijdens het vergunningsproces veel te doen geweest om door te blijven gaan. Na de vernietiging van een (noodzakelijke) bestemmingsplanwijziging wilden diverse deelnemers in de v.o.f. eruit stappen. Dit is niet gebeurd. Jan Gebbink wilde doorgaan en de v.o.f. bleek een belangrijk middel om de deelnemers betrokken te houden.

In het begin was er vanuit de omgeving veel kritiek, waardoor ook enkele concessies zijn gemaakt. Zo zijn enkele windmolens verder van een bestaande wandelroute geplaatst. Dit was noodzakelijk om medewerking van de omgeving te verkrijgen, maar had ook een lager rendement als gevolg (dankzij een suboptimale opstellingen van de windmolens ten opzichte van windstromen). Mede door een experimenteel ontwerp van de wieken waardoor geluidsoverlast wordt beperkt, zijn er bij de exploitatie van de windmolens geen klachten van de omgeving bekend.

Alhoewel de windmolens 99% operationeel zijn, wordt zelden het maximale rendement behaald. Een hogere turbine (van 120 meter) had hier mogelijk bij geholpen (met uitgerekend 8% meer rendement dan de huidige werkende windmolens), maar was gezien de hevige kritiek uit de omgeving en de moeilijk verlopen vergunningprocedure niet haalbaar. Het windmolenpark behaalt inmiddels winst en schulden kunnen afgelost worden – 14 van de 24 miljoen euro schuld is inmiddels afgelost -, maar gezien de lage stroomprijs en het aflopen van de MEP- subsidie is het twijfelachtig of er daadwerkelijk winst gemaakt kan worden wanneer de schuld afgelost is. Een belangrijke factor is dat het te weinig waait en er bovendien de afgelopen jaren een trend waarneembaar is die aangeeft dat het structureel minder is gaan waaien. De vertraging in de aanleg van het park heeft de ondernemers veel geld gekost.

De financiering verliep ook niet zonder problemen, na herhaalde vertragingen en het verslechteren van het financiële klimaat stapte de lokale afdeling van de Rabobank uit het project. Pas na interventie van Jan Gebbink door Bert Heemskerk (Rabobank Nederland, destijds voorzitter van de Raad van Bestuur) persoonlijk te benaderen, werd de financiering veilig gesteld. Bij het ontwikkelingstraject van het windpark is ook Raedthuys betrokken geweest. Raedthuys wilde wel financieren, maar wilde dat de deelnemende boeren daar tegenover zouden stellen dat zij hun grondrechten zouden afstaan. Dit wilden de boeren niet en Raedthuys haakte af.

Op het moment worden er veel excursies naar het windpark georganiseerd. De inkomsten worden benut om een ontwikkelingsproject in Ghana te financieren (waarbij een innovatief waterreinigingsapparaat wordt toegepast).

Vragen en opmerkingen naar aanleiding van de presentatie;

- Het windpark 'Hagenwind' is een 'privé-initiatief', en is niet vanuit Vragender opgezet. Het ligt ook meer in de richting van Aalten, niet Vragender. Het heeft derhalve ook niets te maken met het 'Duurzame energie Vragender'.
- Alhoewel het windpark nooit veel winst zal draaien, ziet Jan Gebbink het toch als een goede investering. De initiatiefnemers zijn van mening dat het uiteindelijke doel van duurzaam energie opwekken het bewaken van het milieu is, en niet financieel gewin. Een windmolen moet gemiddeld 4,3 maanden produceren om de energie voor productie, transport en opbouw terug te winnen (blijkt uit haalbaarheidsanalyse TU Delft). Dat is een behoorlijk snelle terugverdientijd. De overige 19,5 jaar van de verwachte levensduur levert het park schone energie.
- In het project Duurzaam Vragender is het door Liander voorgenomen gebruik van slimme meters niet doorgegaan. Veel inwoners waren bezorgd over privacy-aspecten die gepaard zouden gaan met de aansluiting van de slimme meters. Bij veel bewoners bestond het idee dat de slimme meters

vooral gebruikt zouden worden om centrale energieleveranciers van informatie te voorzien en niet zozeer ten bate van de inwoners zelf.

- Verder is binnen dit project in Vragender een voorgenomen levering van zonnepanelen niet doorgedaan. Een zonnepanelenproducent, 'GET', ging failliet en kon daardoor niet leveren. Daarnaast bleek ook na enkele jaren het mestraffinageconcept niet operationeel en kon derhalve niet worden ingezet. De beschikte subsidie van ca. 1 miljoen euro voor dit deel van het project, zal hoogstwaarschijnlijk terug moeten worden gegeven.
- De 'Mooi Nederland'-tender (subsidieregeling van de rijksoverheid ter bescherming van mooie landschapskarakteristieken) heeft de verschillende duurzaamheidsinitiatieven rond Vragender op gang gebracht.

5. Rondleiding MFA de Bult (Jan Gebbink)

Na de rondleiding op het windpark 'Hagenwind', werd het gezelschap rondgeleid in de multifunctionele sporthal en dorpshuis 'MFA de Bult'. Het gebouw is gerealiseerd als een laag energiegebouw met een stroom- en warmtevoorziening door middel van zonnepanelen. De zonnepanelen zijn als film gelegd, destijds een heel innovatief concept. Bij de montage van de innovatieve zonnepanelen zijn echter substantiële fouten gemaakt die ertoe hebben geleid dat tot dusverre de elektriciteit- en warmteopbrengst ver achterblijft bij de verwachtingen. Tijdens de workshop is uitgebreid gesproken over oorzaken en de lessen die daaruit kunnen worden getrokken. Een van de factoren die mee heeft gespeeld is de tijdsdruk voortkomend uit de subsidievoorwaarden om het zonnedak te realiseren. Een belangrijke les is om engagement in innovatie en duurzaamheid te combineren met zakelijke nuchterheid bij het realiseren van oplossingen. Lokale samenwerking tussen verschillende expertises en goede onderlinge communicatie zijn daarbij belangrijk.

aan de ene kant zijn er voor duurzame projecten mensen nodig die initiatief nemen en 'de kar trekken', aan de andere kant moet er ook zorgvuldig gehandeld worden, en moeten de initiatiefnemers met beide benen op de grond blijven staan. Een bijkomende factor in de te snelle beslissing de betreffende 'expert' in het project te betrekken is de tijdsdruk die speelde rond de subsidie van Provincie Gelderland. De termijn leek te verstrijken hetgeen teruggeven van de subsidies zou betekenen. Deze tijdsdruk stond haaks op zorgvuldig handelen (dat immers tijd vergt).

6. Terugkoppeling paneldiscussies

Panel 1 (door Maurits Sanders)

Wat zijn de technische opties om een duurzaam dorp te realiseren?

'Tegenwoordig is technisch alles mogelijk'. Zo kan er voor het opwekken van hernieuwbare energie onder meer gebruik worden gemaakt van windmolens, vergistingsinstallaties, waterkrachtinstallaties en zonnepanelen. Het hangt echter van de aard van het project af welke techniek de voorkeur heeft. In alle gevallen is het van belang dat er in de gemeenschap draagvlak *kan ontstaan* voor de gekozen techniek.

Dit betekent dus niet dat bij aanvang van een project de facto sprake moet zijn van steun. De 'mogelijkheid op aanvaarding' is echter wel een voorwaarde.

Aan welke eisen moet de techniek voldoen?

Bij lokale energieopwekking en het treffen van andersoortige klimaatmaatregelen is kleinschaligheid het uitgangspunt. Door kleinschaligheid ontstaat er bij buitenstaanders al vlot sympathie voor een initiatief. Een duurzaam dorp heeft een hoog aibaarheidsgehalte. Voor de lokale gemeenschap geldt echter dat zij 'voordeel' moeten hebben bij het project. Vanzelfsprekend is het mogelijk om dit voordeel in geld uit te drukken en aan leden van de gemeenschap uit te keren. Het is echter ook heel goed mogelijk dat het voordeel meer kwalitatief van aard is. Dan kan het gaan om een aantrekkelijk woon- en leefklimaat of een vitaal verenigingsleven. Voor alle initiatieven geldt overigens dat er altijd een haalbare business case aan ten grondslag moet liggen. Zonder een haalbare business case zijn projecten gedoemd te mislukken.

Wat zijn de organisatorische opties om een duurzaam dorp te realiseren?

Aangezien een haalbare business case een noodzakelijke voorwaarde is voor duurzame dorpen, verdient een bedrijfsmatige aanpak de voorkeur. Efficiëntie moet de uitkomst zijn. Vanzelfsprekend zijn er verschillende organisatievormen waarin een duurzaam dorp gestalte kan krijgen. Bijvoorbeeld door het oprichten van een stichting of een corporatie. Voor de organisatie is het van belang dat deze professioneel functioneert. Bovendien moet de organisatie de ruimte bieden aan leden van de gemeenschap om te participeren. Bijvoorbeeld door een lidmaatschap of door aandeelhouderschap. Deze participatie moet laagdrempelig worden georganiseerd om de toegankelijkheid te waarborgen.

Welke partijen moeten betrokken zijn?

Voor de betrokkenheid van partijen wordt een onderscheid gemaakt tussen organisaties die participeren en organisaties die hulpbronnen inbrengen. Bij de eerste categorie kan gedacht worden aan lokale ondernemers, sportverenigingen, maar ook burgers. Bij de tweede categorie valt te denken aan kennisinstellingen zoals de Universiteit Twente, afvalinzamelaars, afvalverwerkers, netwerkbedrijven en energiebedrijven. Beide type organisaties zijn voor het welslagen van het project belang. Het is echter wel van betekenis dat belangen complementair zijn.

Panel 2 (door Joop Neinders en Thomas Hoppe)

Welke techniek?

- De nadruk moet liggen op bestaande bebouwing. Daar ligt de focus de komende jaren. Er wordt thans niet veel meer nieuw bijgebouwd. Wanneer men gaat verbouwen moet men naast energie letten op comfort, toekomstbestendig en levensloopbestendig (flexibel) bouwen. Bij verbouwingen dient rekenschap te worden gegeven aan de waarde van het gebouw over vijftien a twintig jaar.
- Van saldering moet je niet altijd uit denken te kunnen gaan. Misschien bestaat de salderingsregeling over vijf jaar niet meer.
- Probeer gebruik van gas te vermijden. Schakel volledig over op elektrisch. Benut warmtepompen. Nadeel is echter wel dat warmtepompen in de winter veel eisen van het laagspanningsnet. Om

warmtepompen op grotere schaal in te zetten, is een twee keer zo zwaar laagspanningsnet nodig (blijkt uit Meerstad-casus in Groningen).

- Neem de nulwoning in Groenlo (www.nulwoning.nl) als voorbeeld.
- Benut innovatieve technieken voor energieopslag. Een voorbeeld is warmteopslag met vacuümbuizen in een onderlag van zand onder een woning ('zandbak'). Deze beproefde techniek uit Nieuw-Zeeland kan op woningniveau een warmtebuffer vormen in de wintertijd.
- Ga van individuele naar collectieve vormen van duurzame energieopwekking. Dit was lange tijd lastig, maar het nieuwe SER-akkoord biedt de mogelijkheid van de 'postcoderoos', zodat er meer mogelijk is (t.a.v. salderingsregels).
- Collectief is er veel mogelijk. Denk bijvoorbeeld aan 'Windvogel'-achtige (organisatorische) constructies of het collectief inkopen van spouwmuurisolatie. Vergeet niet dat met energiebesparingsmaatregelen heel veel winst te behalen valt (begin altijd met energievraagbeperking; Trias energetica). Ga naar andere muurconcepten toe zoals in Duitsland (stuccen en n isoleren aan de buitenkant van de schil in plaats van aan de binnenkant). Naast de energetische en bouwkundige voordelen biedt dit ook ruimtelijke en uitstralingsvoordelen (meer ruimte in woning, omdat er niet aan de binnenkant geïsoleerd hoeft te worden, en een mooier straatbeeld). Om dit te doen, moet wel van te voren gecontroleerd worden of het wel haalbaar is, want het kan niet in alle woningtypes in Nederland (het vocht moet niet door kunnen slaan).
- Vanwege onderhoud (-kosten) is het handig om met één techniek te werken en niet met (een combinatie van) meerdere.

Organisatorisch:

- Sociaal gezien is het belangrijk om een 'blaming and shaming'-incentive in werking te hebben.
- Er zijn kartrekkers nodig (koplopers, dwarsdenkers, friskijkers, 'kantelaars'), maar zij alleen zullen een lokale energietransitie niet van de grond krijgen. Daarvoor zijn ook anderen nodig en dan voornamelijk de 'tweede en derde pinguïn' (filmje Harry te Riele en Jan Rotmans), om een sociale beweging op gang te krijgen waarbij uiteindelijk de hele lokale bevolking meegaat.
- Er is een revolverend fonds nodig dat kan investeren in collectieve (dorps-)doelen.
- Organisaties ter behartiging van duurzame lokale energiediensten zullen een coöperatieve organisatievorm dienen aan te nemen.
- Het is belangrijk te bepalen wie de voorzitter van de energiecoöperatie wordt. Jan Gebbink trok tijdens de excursie naar de energieneutrale sporthal de conclusie dat een fout in een klein hoekje kan zitten (in dit geval te veel vertrouwen gegeven aan een ontwerper/aannemer die uiteindelijk bouwkundig niet de vereiste kennis had). Een open en transparant besluitvormingsproces (in de keuze van de ontwerper/aannemer) had misschien de teleurstelling helpen te voorkomen. Jan gaf tijdens de excursie aan dat hij 'het wellicht te veel naar zichzelf had toegetrokken'(maar anderzijds had hij wel verschillende personen geraadpleegd om de reputatie van de man te polsen, en die was positief).
- Energiecoöperaties lopen op een gegeven moment tegen de vraag aan in hoeverre ze moeten professionaliseren. Uiteindelijk zullen de leden toch lidmaatschappen moeten betalen en hebben ze recht om invloed uit te oefenen op besluitvorming. Niettemin is het wel belangrijk de coöperatie zo snel mogelijk na oprichting professioneel 'op te tuigen'. Al snel komen er namelijk technische, fiscale, juridische en organisationele vraagstukken op de coöperatie af waarvoor professionals ingeschakeld

moeten worden. Daarnaast is het belangrijk dat coöperaties snel een doelstelling en visie bepalen. Vervolgens kunnen daar eigendomsrechten, afspraken en een verdienmodel aan worden gekoppeld.

- Belangrijke vraag is ook hoe energiecoöperaties contact en binding met hun mensen behouden.

Panel 3 (door Maarten Arentsen)

Wat zijn de organisatorische opties om een duurzaam dorp te realiseren?

- Een duurzaam dorp moet financieel kunnen renderen. Geld dat bespaard wordt met lokale duurzame energiewinning kan gebruikt worden in andere voorzieningen om de leefbaarheid van ook kleine dorpskernen te garanderen.
- De omgeving, lokale ondernemers en bevolking, kunnen en moeten betrokken worden. Hier kan ook weer nieuwe bedrijvigheid uit voortvloeien.
- Een maatschappelijk model kan niet zonder een commerciële ondergrond, en vice versa kan een commercieel model niet zonder maatschappelijke steun. Een duurzaam dorp begint bij een goed plan, en aansluitende wet- en regelgeving. Een goed onderbouwd plan waarbij vooraf onderbouwde keuzes over de mogelijkheden en schaal van projecten worden gemaakt, kan latere moeilijkheden en tussentijdse wijzigingen voorkomen.
- Daarop aansluitend is het in de huidige wetgeving niet mogelijk voor een energiecoöperatie om zonder overdracht van eigenaarschap te kunnen salderen. Nieuwe regelgeving gaat dit (hopelijk) wel binnen het eigen servicegebied van energiecoöperaties mogelijk maken.

Welke partijen moeten betrokken worden?

- Zoveel mogelijk commerciële partijen betrekken.
- Portfoliobeheer is erg arbeidsintensief. Een samenwerking met een (conventioneel) energiebedrijf kan dit opvangen, maar betekent ook minder opbrengsten. Een oplossing zou zijn om niet te handelen in energie, maar te investeren. Partijen kopen zich in voor een bepaald bedrag waarvoor zij 10 jaar, of tot een bepaald maximum, gratis energie krijgen. Na afloop van dit contract kan weer een nieuw contract worden afgesloten, of kunnen zij overstappen. Dit betekent minder portfoliobeheer, en meer startkapitaal.
- Er zijn wel wat kanttekeningen;
  - o Als commerciële partijen aanbieden lokale energie te verkopen, betekent dit waarschijnlijk dat het voor hen financieel niet aantrekkelijk is. Is het dan voor een coöperatie wel winstgevend?
  - o Veel burgers hebben een (typisch Nederlandse) cynische, houding ten opzichte van groene energie; op het moment dat het gros van energie duurzaam opgewekt wordt, verwachten zij dat de overheid hier meer belasting over gaat heffen en het financiële voordeel van duurzame energie derhalve verdwijnt.
- Deze (gepercipieerde) insteek van veel burgers is fout; burgers denken bij bijvoorbeeld PV- panelen dat een investering de moeite niet waard is, zij betaald zich immers pas na zeven jaar terug. Wat hierbij over het hoofd wordt gezien, is dat dit een rendement van 12% per jaar op de investering is. Dit is aanzienlijk meer dan de gemiddelde spaarrekening!

Technische mogelijkheden/infrastructuur

- Een belangrijke vraag is hoeveel gebruik van de infrastructuur, het hoofdnet en lokale infrastructuur mag kosten?
- Een andere belangrijk vraag is waarin geïnvesteerd moet worden: het hoofd (transport-) netwerk of lokale infrastructuur? Bij duurzame opwekking wordt gespreid opgewekt en zou het hoofdnetwerk aan belang verliezen.
- De bestaande infrastructuur blijft. Het is niet haalbaar de gehele infrastructuur opnieuw op te bouwen. Wel moeten er dus keuzes gemaakt worden m.b.t. waar te investeren.
- Opslagcapaciteit, in de vorm van bijvoorbeeld de accu's in elektrische auto's, batterijcellen of in de toekomst waterstof cellen kan hierbij een belangrijke rol spelen.
- Gespreide opwekking en 'smart grids' zijn de toekomst, maar de vraag is of netbeheerders en grote energiebedrijven hier ook in de toekomst aan mee willen blijven werken. Immers, als een organisatie bestaat, wil zij blijven bestaan (bestaansrecht behouden). Een voorbeeld hiervoor wordt gegeven in de vorm van de Stichting Energie Transitie Nederland; de stichting is opgericht met als doel het ondersteunen van en investeren in lokale projecten. Hier bleek niet aan te verdienen, maar in plaats van zichzelf op te heffen, wil de stichting nu een overkoepelende organisatie voor lokale coöperaties worden. Dit wordt, gezien de doelstelling van lokale coöperaties vaak juist decentralisatie en onafhankelijkheid is, als ironisch ervaren.

7. Afsluiting (door Maarten Arentsen & Thomas Hoppe)

Er wordt nog kort gesproken over de rol van de Universiteit Twente in het project, en de ervaring die de partners hier tot nu toe mee hebben. Aangegeven wordt dat de partners hier erg blij mee zijn, niet alleen vanwege het valoriseren van kennis, maar juist ook omdat deuren geopend worden, en bruggen tussen verschillende partijen geslagen worden.

Na het bedanken voor ieders aanwezigheid wordt de locatie voor de volgende workshop en een excursie naar Saerbeck besproken. Als locatie voor de derde workshop worden de campus van de Universiteit Twente en de gemeente Lochem als opties genoemd. Een besluit wordt echter nog niet genomen. Er wordt aangegeven dat de excursie naar Saerbeck ook eventueel op een zaterdag zou kunnen plaatsvinden.

Bijlage 3: Verslag workshop 3: Energietransitie op lokaal niveau; projectontwikkeling en interregionale samenwerking.

Verslag workshop woensdag 8 januari, Theehuis Dennenoord, Nutter.

1. **Introductie** (Maarten Arentsen)
2. **Voorstelronde**

Naam	Organisatie	Functie	E-mailadres
Frank Müthing	Euregio	Projectleider KlimaEnergie 2020	f.muthing@euregio.de
Gerard Bauhuis	Energiek Vasse / Cogas	Bestuurslid	g.bauhuis@cogas.nl
Hemmie Wolterink	Duurzame energie Vragender	Bestuurslid	HemmieWolterink@gmail.com
Jan Gebbink	Duurzame energie Vragender	Ondernemer	jhfgebbink@hotmail.com
John Jeckmans	Energiek Vasse / TripleCo	Kwartiermaker	john.jeckmans@TripleCo.nl
Jolanda Kemna	Energiek Vasse / Subsidiebureau Twente	Bestuurslid	jolandakemna@gmail.com
Joop Neinders	IBTH B.V.	Directeur	info@ibth.nl
Joop Slütter	Duurzame energie Vragender	Bestuurslid	joopslutter@vragender.com
Karel Kroeze	UT-PA / Universiteit Utrecht	Lid projectteam UT / Student	k.a.kroeze@student.utwente.nl
Linda Rutgers - Teunis	Twence	Projectmedewerker duurzame energie	l.rutgers@twence.nl
Linda van Asselt	Regio Twente		l.vanasselt@regiotwente.nl
Maarten Arentsen	UT-CSTM	Universitair hoofddocent	m.j.arentsen@utwente.nl
Marc Harmsen	UT-PA		m.harmsen@utwente.nl
Monique Booiijink	Saxion	Docent/onderzoeker	m.h.m.booiijink@saxion.nl
Petra Hofman	Syntens		petra.hofman@syntens.nl
Thomas Hoppe	UT-CSTM	Universitair docent	t.hoppe@utwente.nl

3. Stand van zaken initiatieven Vasse en Vragender

Vasse (Jolanda Kemna)

Er lopen op het moment twee lopende projecten, de energiecoöperatie (Energiek Vasse) zelf en het installeren van slimme meters. Over de slimme meters is inmiddels overeenstemming met Enexis en Cogas bereikt. De slimme meters zullen worden in maart worden geïnstalleerd onder de pilot 'Buurkracht'. Naast het installeren van slimme meters wordt er op scholen informatie gegeven en worden er op straat- enbuurtschapniveau competities georganiseerd. De business case voor de

energiecoöperatie is afgerond, en onderhandelingen over zonnepanelen zijn gaande met een school. De financiering is nog een punt van discussie, ook omdat het project voornamelijk door vrijwilligers wordt gerund. Ledenwerving voor de energiecoöperatie loopt nog, de website en facebook pagina worden veel bezocht. In november is er nog een ledenwervingsbijeenkomst georganiseerd. Het aantal leden staat nu op 30. De verwachting is dat er met de uitrol van de slimme meters en de pilot 'Buurkracht' nog meer leden geworven kunnen worden omdat t de Energiek Vasse daarmee meer heeft te bieden. .

Vragen en opmerkingen:

- Is er weerstand tegen de slimme meters? *Dit lijkt erg mee te vallen.*
- De pilot 'Buurkracht' is vooral gericht op huishoudens en niet op bedrijven. Dit wordt door een aantal deelnemers van de workshop als jammer/gemiste kans gezien.

Vragender (Joop Slütter)

Vragender heeft meegedaan aan de tender 'Decentrale energie Gelderse Maat' voor het oprichten van een lokale energiecoöperatie. Hiervoor hebben zij opties gezocht en gevalueerd voor duurzame projecten, zoveel mogelijk in samenwerking met lokale bedrijven met als doel een zo breed mogelijk voorstel in te kunnen dienen. Het doel van de tender is pilots op te zetten gericht op energiebesparing en het opwekken van duurzame energie te ondersteunen. De rol van 'Vragender Duurzaam' moet daarbij nog nader worden ingevuld. Van de 30 ingediende tenders krijgen er zes subsidie om een gedetailleerd voorstel uit te werken. Uiteindelijk krijgen drie projecten een subsidie tot €200.000 om een project te realiseren.

Verder is een subsidie van €27.000 toegekend om een dorpscoach aan te stellen. De taak van de coach is om de verenigingen beter te laten samenwerken, met als uiteindelijk doel een gezamenlijke energiecoöperatie op te richten.

Opmerking:

Europese regels voor staatsteun maken het moeilijk voor de provincie Gelderland om haar eigen gemeentes te steunen. Hetzelfde geldt voor andere provincies, waaronder Overijssel. Wellicht is het zinvol om dit aspect te gebruiken in de samenwerking tussen Vasse en Vragender in verband met de benutting van subsidiemogelijkheden in elkaars provincies.

Project Smart Governance (Maarten Arentsen)

Het doel van de huidige workshop is vooral het verkennen van nadere mogelijkheden tot concretisering van samenwerking in projecten. Het leggen van contacten en mogelijkheden tot samenwerking is ook een van de doelen van de excursie naar Saerbeck.

4. Presentatie Interreg / EUREGIO / KlimaEnergie (Frank Müthing)

Voor uitgebreide informatie zie ook de website van Euregio en de presentatie zelf.

Het geografische domein waarin de stichting EUREGIO, *die Euregio*, de eerste Euregio, actief is, beslaat het grensgebied tussen Nederland en Duitsland ter hoogte van Twente, de Achterhoek, Münster en Osnabrück. Het is verantwoordelijk voor de uitvoering van onder meer Interreg-projecten in deze regio. Begin 2015 start Interreg V, waarbij ca. €800 miljoen beschikbaar zal zijn voor de ondersteuning van allerhande projecten. Het doel van het Interreg iV-project 'KlimaEnergie 2020' is om zoveel mogelijk levensvatbare projectaanvragen te genereren, verspreid over zes aan duurzaamheid gerelateerde thema's. Uiteindelijke doel van het programma is internationale samenwerking. Aan het aanvragen van deze subsidies zijn voorwaarden verbonden; allereerst moet er sprake zijn van grensoverschrijdende samenwerking. Voor kleine projecten (<€50.000; bijvoorbeeld 'People to people') is hierbij één Duitse en Nederlandse partner genoeg. Voor grotere projecten zijn meerdere partners en co-financiering van lokale overheden nodig. In alle gevallen moet het project voor de hele Euregio interessant zijn, maar dit is meestal geen grote barrière. Interreg vergoedt 50% van de gemaakte kosten; bij grote projecten (tussen €50.000 en €300.000) wordt co-financiering van 20-30% van lokale en regionale overheden verwacht, waardoor de totale subsidie doorgaans rond de 70%-80% uitkomt. Deze kosten moeten echter wel eerst gemaakt worden en worden pas achteraf vergoed. In het huidige financieringsklimaat kan dit problematisch zijn, omdat niet iedereen kan voorfinancieren om een project van de grond te krijgen (dit geldt in het bijzonder voor lokale energicoöperaties). Wel kunnen arbeidsuren als kosten worden geschreven, maar ook dit is t lastig in het geval van vrijwilligers.

In principe is het de bedoeling dat de kennis die uit door Interreg en Euregio gefinancierde projecten voortkomt openbaar is en wordt gedeeld.

Relevantie voor de aanwezige partners

- Vanuit Vasse en Vragender ziet men wel mogelijkheden, maar is vooral de maximale subsidie van 50%/70%-80%, en het alleen achteraf vergoeden van gemaakte kosten problematisch.
- Linda van Asselt (Regio Twente) geeft aan dat de Regio Twente niet zelf actief is in Euregio-projecten, maar de gemeenten in Twente faciliteert.
- Twente is wel actief binnen de Euregio, en zoekt hier vooral naar synergie met een focus op regionaal gebied.

5. Presentatie TKI/NWO – Horizon 2020 (Maarten Arentsen)

(Meer informatie in de presentatie zelf, en op de website van Horizon 2020)

Maarten benoemt twee andere bronnen van subsidie; NWO maatschappelijk verantwoord innoveren, in combinatie met het topsectorenbeleid (TKI), en het EU framework Horizon 2020. Vooral bij Horizon 2020 is er wel de kanttekening dat dit om grootschalige projecten gaat. Dit telt bij de schaal van een project; Twente zou bijvoorbeeld alleen te kleinschalig zijn, maar ook om de arbeidsintensiviteit van het proces; hierbij moet zeker gerekend worden op drie maanden werk voor de subsidie aanvraag.

Gerard Bauhuis geeft aan dat Cogas in combinatie met Alliander bezig is met pilots voor een smart grid in o.a. Twente en Amsterdam, en dat hierbij ook aansluiting van lokale initiatieven mogelijk is, waarbij de

lokale initiatieven wel hun eigen identiteit zouden behouden. Voor meer informatie kan men contact opnemen met Bas van Golde (Cogas).

6. Mogelijkheden voor de ontwikkeling van concrete projecten

Gedurende de dag, en vooral bij de afsluiting, zijn diverse concrete ideeën besproken en voorgesteld.

Twence gaf aan weer actiever de potentie en mogelijkheden van warmte opwekking te verkennen, met name omdat door de dalende energie prijzen het opwekken van electriciteit financieel minder aantrekkelijk dreigt te worden. Uit de historie van warmtenetten in Nederland blijkt dat deze optie om een relatief grote schaal vragen die niet past bij de schaal van dorpen.

Hieruit volgde de vraag wat voor lokale coöperaties op kleinere schaal dan wel haalbaar is. Opwekking van energie via zon-PV-panelen is inefficiënt in de winter, en ook het verbranden van biomassa stuit op weerstand. Ook blijkt dat biomassa schaarser wordt en energieproductie vooral aan het eind van de keten zou moeten plaatsvinden. Het uitgangspunt zou hierbij moeten zijn om grondstoffen zo efficiënt en hoogwaardig mogelijk te gebruiken (met als uitgangspunt 'cascadering').

Maarten Arentsen stelde voor om met de aanwezige partners een projectvoorstel uit te werken voor het Interreg V-programma thema lokale initiatieven. Het project zou de realisatie van duurzame dorpen moeten stimuleren en ondersteunen. Het voorstel werd enthousiast ontvangen. . De UT zal het projectidee op een A4'tje beschrijven en voorleggen aan de partners.

7. Afsluiting (Karel Kroeze & Thomas Hoppe)

Ter afsluiting gaf Karel Kroeze meer informatie over de excursie naar Saerbeck op 22 januari; informatie is eerder ook per e-mail verstuurd. Thomas Hoppe nodigde de aanwezige partners ook uit om aanwezig te zijn op het komende eseia-congres (24-25 April) om mogelijk een poster en/of case te presenteren met hun ervaringen. Meer informatie over de conferentie is te vinden op <http://www.utwente.nl/igs/eseia/>.

Bijlage 4: Verslag workshop 4: Smart Governance, duurzame lokale ontwikkeling, internationaal perspectief.

Woensdag 22 januari, Saerbeck, Nordrhein-Westfalen, Duitsland

1. Aanwezigen (in ochtend en middagsessie):

Naam	Organisatie	Functie	E-mailadres
Ferry Dragstra	Wijkraad Ribbelt-Stokhorst		redactie@ribbelt-stokhorst.nl
Frank Müthing	Euregio	Projectleider KlimaEnergie 2020	f.muthing@euregio.de
Frans op de Coul	Twijnstra Gudde	Senior consultant	
Gerard Bauhuis	Energiek Vasse / Cogas	Bestuurslid	g.bauhuis@cogas.nl
Hemmie Wolterink	Duurzame energie Vragender	Bestuurslid	HemmieWolterink@gmail.com
Ineke Nijhuis	Gemeente Hengelo	Ambtenaar duurzaamheid	i.nijhuis@hengelo.nl
Jan Gebbink	Duurzame energie Vragender	Ondernemer	jhfgebbink@hotmail.com
John Jeckmans	Energiek Vasse / TripleCo	Kwartiermaker	john.jeckmans@TripleCo.nl
Joop Neinders	IBTH B.V.	Directeur	info@ibth.nl
Joop Slütter	Duurzame energie Vragender	Bestuurslid	joopslutter@vragender.com
Karel Kroeze	UT-PA / Universiteit Utrecht	Lid projectteam UT / Student	k.a.kroeze@student.utwente.nl
Maarten Arentsen	UT-CSTM	Universitair hoofddocent	m.j.arentsen@utwente.nl
Marieke Oteman	Radboud Universiteit Nijmegen	Promovenda	m.oteman@fm.ru.nl
Michiel Heldeweg	UT-PA	Hoogleraar	m.a.heldeweg@utwente.nl
Rijk van Beek	Twijnstra Gudde	Senior consultant	
Ewert Aukes	Universiteit Twente CSTM	Promovendus	e.j.aukes@utwente.nl
Cheryl de Boer	Universiteit Twente CSTM	Postdoctoraal onderzoeker	c.l.deboer@utwente.nl
Thomas Hoppe	UT-CSTM	Universitair docent	t.hoppe@utwente.nl
Wil Philipsen	LochemEnergie / CCInnovation	Bestuurslid / Consultant	post@cciconsult.nl
Wout van den Berg	B&W Energy Nederland	Head of Sales Benelux	Wouter.vandenberg@bw-energy.nl
Peter Beck	ECOS Consult	Ondernemer	pbeck@ecos-consult.com

2. Introductie en presentatie bioenergie park / KlimaKommune Saerbeck (Wilfried Roos, burgemeester Saerbeck; Guido Wallraven, projectleider KlimaKommune)

(Zie ook de bijgevoegde presentatie)

Aangekomen in Saerbeck werden we welkom geheten door de burgemeester, Wilfried Roos. De 'Klimakommune' Saerbeck is van de bewoners, voor de bewoners, door de bewoners. Van 'Sunny Side of Saerbeck', een initiatief van scholieren om bewoners warm te maken, en te helpen met het plaatsen van PV-panelen, tot het beleid om investeringen (en dus eigendom) in het energiepark lokaal te houden. De burgemeester benadrukt sterk deze filosofie om het geld, maar zeker ook de burgerinspraak, niet via de grote energiebedrijven te laten verdwijnen naar het buitenland, maar het eigendom en dus de winst in eigen (lokaal) beheer te houden. Hiervoor is ook steun vanuit de lokale gemeenschap nodig. Deze is er volop; van scholieren die via een sponsorloop en 'Sunny Side of Saerbeck' PV-panelen stimuleren (PV-panelen verspreid over het dorp leveren meer energie op dan het PV-park zelf!), de lokale energiecoöperatie, en directe investeringen van inwoners en lokale bedrijvigheid.

De zeven windmolens en het PV-park zijn tot stand gekomen met steun vanuit verschillende financieringsstromen; via de lokale energiecoöperatie (eigenaar van een van de windmolen en het PV-park), direct vanuit de gemeenschap (waaruit twee windmolens gefinancierd zijn), en met investeerders (die vier windmolens en de bio-afvalverwerkingscentrale gefinancierd hebben). De opgewekte energie van alle windmolens wordt via de 'Windpool Saerbeck' op de energiemarkt verkocht, om onenigheid en competitie voor de beste positie binnen het park te voorkomen. De lokale energiecoöperatie, door 400 bewoners gefinancierd en met een vermogen van €4 miljoen euro heeft het afgelopen jaar een dividend van 9% kunnen uitkeren aan haar leden. Dat is veel meer dan verwacht werd (5%-7% in een gunstig geval bleek uit een financiële haalbaarheidsstudie ex ante); bovendien is er geen gebruik gemaakt van het gunstige feed-in tarief uit de EEG-regeling. Het park levert 207% van de lokale elektriciteitsbehoefte. Dat is dus 107% meer dan de lokale vraag. Met drie verschillende partners worden energieopslag demonstratieprojecten opgezet in Saerbeck; deze komen ten bate van het duurzame energiepark (dat eigenlijk nog steeds –onterecht- 'Bioenergiepark' wordt genoemd); maar kan ook worden toegepast voor opslag van 'grijze energie'.

De warmtecentrale, in het centrum van Saerbeck, heeft vijf van de zes op gas en olie gestookte ketels in gemeenschappelijke gebouwen vervangen door een op regionaal hout gestookte warmteinstallatie; bovendien is het oorspronkelijke energiegebruik in de gebouwen waar de opgewekte energie wordt gebruikt, gehalveerd. Het doel is om dividend van 2,5-3% uit te kunnen keren, maar de schommelende prijzen van de brandstof – houtpellets – kunnen roet in het eten gooien. Sinds kort bestaat de mogelijkheid om naast publieke gebouwen ook particulieren aan te sluiten op het houtgestookte warmtenet; hiervoor bestaat veel animo onder lokale huishoudens.

Vragen en opmerkingen vanuit de groep deelnemers

Waarom is de keuze voor pellets als brandstof gemaakt? Antwoord: Dit was een praktische keuze; pellets nemen minder volume in en kunnen gemakkelijker in de bunkers onder het gebouw worden opgeslagen. Ook waren pellets gemakkelijker te leveren ten tijde van de ingebruikname van het systeem. De keuze

voor pellets in plaats van andere houtsnippers heeft ook een meer psychologische reden; pellets geven witte rook, terwijl chips (houtsnippers) zwarte rook kunnen geven. Gezien de voorbeeldfunctie van de warmtecentrale is er ook daarom voor pellets gekozen.

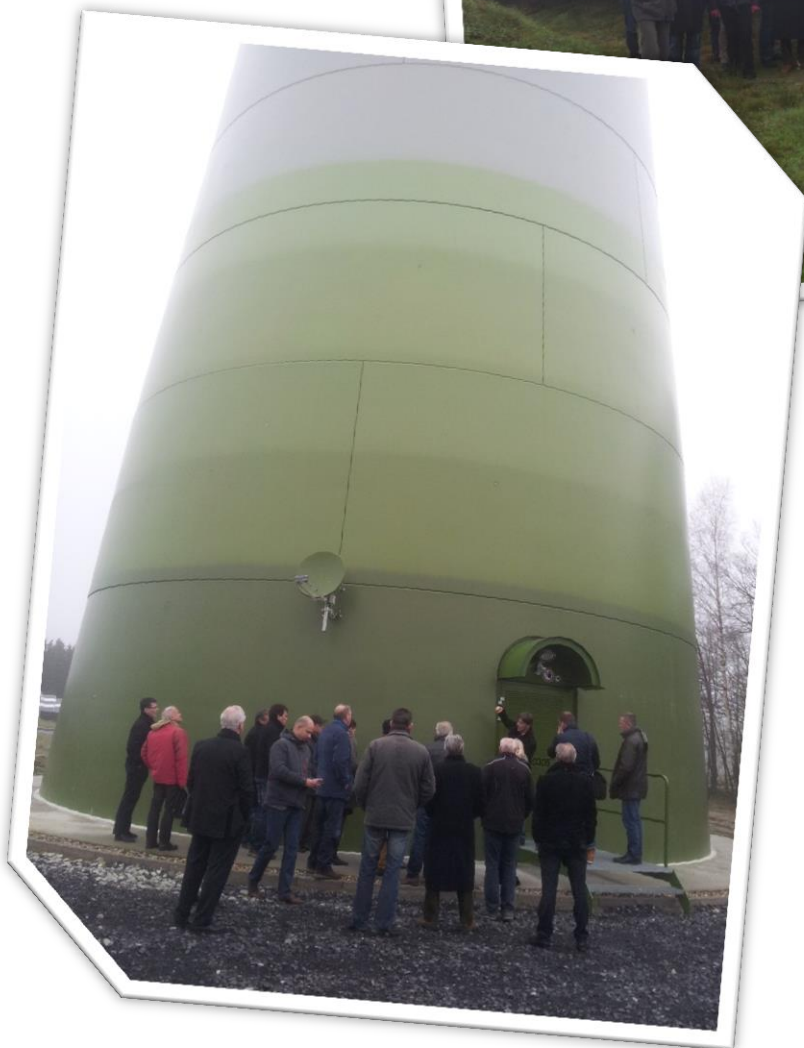
Neem je met de uitbreiding van 'Nahwärme' naar particulieren niet hun keus weg? Als zij eenmaal een investering in een aansluiting hebben gedaan kunnen zij moeilijk weer terug. Antwoord: Ja, dat is waar. Maar er is een andere insteek; aansluiting op het gemeenschappelijke warmtenet maakt je onderdeel van 'ons' (lokale gemeenschaps-)net. Het lokale eigendom betekent dat er geen winstbeding is, maar wel meer inspraak is voor gebruikers. Bovendien komen de revenuen de lokale gemeenschap ten goede. Via een revolverend fonds kunnen er bijvoorbeeld zorgvoorzieningen voor oudere bewoners mee worden bekostigd.

Ook was er een kritische noot van een deelnemer aan de excursie: "Het produceren van 207% van de lokale energiebehoefte is voor een kleine, landelijke gemeente niet heel moeilijk. Er is weinig tot geen grootschalige bedrijvigheid, meer gevoel voor gemeenschap, en in letterlijke zin genoeg ruimte om duurzaam energieproductiesystemen te ontwikkelen. De vraag is of een dergelijk project ook in een stedelijke omgeving zou renderen, er moet immers veel meer energie worden opgewekt in een veel beperktere ruimte en het in Saerbeck zo belangrijke gemeenschapsgevoel ontbreekt vaak in grote steden.

Tot slot werd ook door Guido Wallraven (projectleider 'Bioenergiepark Saerbeck') het belang van de persoonlijke rol van burgermeester Wilfried Roos benadrukt. Hij heeft het project geïnitieerd, hij beschikt over een groot netwerk, hij heeft een strategische blik gericht op de lange termijn, geniet groot draagvlak onder de lokale gemeenschap, en staat boven de politieke partijen (en ook in de letterlijke zin des woords; Wilfried Roos is niet aan een politieke partij verbonden).

3. Excursie warmtecentrale en bio-energiepark (Guido Wallraven)

Ondanks het matige zicht op een zeer mistige en koude dag, was de indruk van de schaal van het bio-energie park indrukwekkend. De 137,5 meter hoge windturbines maakten indruk, alsook de rijen van PV-panelen die geïnstalleerd waren op de daken van voormalige munitiebunkers van de Bundeswehr. De PV-panelen staan circa een halve meter los van de bunkers, wat onverwachts tot een betere luchtstroom leidt onderlands de zon-PV-panelen, en daarmee tot een hoger rendement leidt. Dit stelde de lokale energiecoöperatie in staat om de eerder genoemde 9% dividend uit te kunnen keren en haar deelnemers.

4. Introductie / Stand van zaken (Maarten Arentsen)

(Zie ook de bijgevoegde presentatie)

Na een korte opening en voorstelronde, gaf Maarten Arentsen een samenvatting van het project Smart Governance tot nu toe. Ook werd het doel om uit deze workshops gezamenlijke projecten te genereren nogmaals aangestipt. De Universiteit Twente wil de processen, mogelijkheden en drempels bij lokale duurzame energieprojecten, en in het specifiek energiecoöperaties, beter begrijpen om deze kennis op nieuwe en bestaande coöperaties toe te kunnen passen. Het uiteindelijke doel is hierbij het aantal, en de effectiviteit en efficiëntie van energiecoöperaties te verhogen. Vanuit de aanwezige coöperaties is er vooral de wens naar concrete resultaten; zij werken graag mee aan projecten maar willen niet in theorie verzanden. Iedereen is het er in ieder geval over eens dat mits de partners elkaar niet voor de voeten lopen, er zeker toegevoegde waarde uit samenwerking te halen is. Zaak is ook om hierbij zoveel mogelijk interessante partners te betrekken, vanuit burgerinitiatieven, gemeentes, bedrijven en kennisinstituten (zowel universitair als HBO).

5. Lessen uit Lochem (Wil Philipsen)

(Zie ook de bijgevoegde presentatie)

Wil Philipsen is lid van het bestuur van LochemEnergie, de Lochemse energiecoöperatie. Daarnaast is de gemeente Lochem, en wethouder Thijs de la Court in het bijzonder, breed bekend als een vooruitstrevend voorbeeld van lokale duurzaamheid. Het Lochemse initiatief is ontstaan uit een gebrek aan initiatief vanuit de landelijke overheid, en een wens om burgers in controle te houden over hun eigen energie, en het daarmee gemoeid gaande geld binnen de regio te houden. De doelen zijn hierbij het tegengaan van klimaatverandering, verstevigen van de lokale economie, besparen op de energierekening voor burgers en het behouden van de leefbaarheid in Lochem zelf en de omliggende kleine kernen door het voorzieningsniveau op peil te houden.

LochemEnergie doet dit door verschillende projecten; ondersteuning voor burgers bij het plaatsen van eigen PV-panelen, het verhuren van PV-panelen op gemeenschappelijke gebouwen, een collectieve PV-panelen, een pilot wind energie ('Met frisse wind', zie ook de bijgevoegde brochure) en plannen om het Twenthekanaal als een energiebuffer te gebruiken door middel van het controleren van de waterstand in combinatie met opwekking van energie door waterkracht. Wil merkt hierbij op dat terwijl de ondersteuning voor zonnepanelen op eigen dak weinig tot geen geld oplevert, dit als service en voor het creëren van draagvlak onder de lokale bevolking wel zeer nuttig is. Voor Lochem zijn de uitdagingen vooral het creëren van draagvlak, het concreet maken van plannen, en op het moment het professionaliseren van de organisatie en overnemen van taken van de gemeente.

Vragen en opmerkingen;

In de toekomstvisie van LochemEnergie speelt Solar Thermal geen rol van betekenis. Onderschatten we de mogelijkheden van deze bron van energie niet? Op het moment is in het gemiddelde Nederlandse

huishouden niet de opslagcapaciteit aanwezig om solar thermal kosteneffectief te maken. Als een CV-ketel in een ketelkast staat waar hoogstens ruimte is voor een watertank van enkele liters, is solar thermal simpelweg niet haalbaar. In de toekomst kunnen *phase changing materials* hier mogelijk verandering in brengen.

Vanuit de energiecoöperatie Vragender werden er vraagtekens geplaatst bij de financiële vooruitzichten van windenergie, mogelijk is de verwachting van Lochem Energie op dit opzicht wat rooskleurig.

6. Presentatie EUREGIO (Frank Müthing)

(Zie ook de bijgevoegde presentatie en het verslag van de derde workshop)

Frank Müthing presenteerde een korte samenvatting over de rol van EUREGIO in lokale duurzaamheid, en de mogelijkheden tot subsidies vanuit Interreg IV, Interreg V en KlimaEnergie. Het ging grosso modo om dezelfde presentatie als degene die Frank twee weken eerder in Vasse had gegeven (zie verslag derde workshop Smart Governance).

Vragen en opmerkingen;

Vanuit diverse hoeken kwam de overtuiging dat een initiatief in principe ook zonder subsidie haalbaar moet zijn. Ook door burgemeester Roos van Saerbeck was dit eerder al benadrukt.

Een aantal andere (algemene) opmerkingen over subsidies en het verstrekken van subsidies kwam ook op tafel. Er is vaak sprake van 'draaideur'-aanvragen, als een subsidie aanvraag bij een instantie mislukt, word deze gewoon bij een andere instantie neer gelegd. Ook werd aangegeven dat vaak dezelfde organisaties aanspraak maken op meerdere (opeenvolgende) subsidies, en er op deze manier spake is van 'dubbeling'. Op de behandeling van subsidie aanvragen was ook kritiek, deze zouden inhoudelijker en minder politiek behandeld moeten worden. Als laatste werd de vraag gesteld of voor het binnenhalen van een subsidie het 'meekrijgen' van burgers, door directe participatie, maar ook het creëren van draagvlak, niet verplicht zou moeten zijn.

Bijlage 5: Overzicht van deelnemers aan de workshops

Aan de activiteiten die vielen onder het project 'Governance by Commitment' deden naast wetenschappers verschillende partijen de praktijk mee. Het onderstaande overzicht geeft een beeld van deelname door partijen uit verschillende schakels van de energieketen.

- B&W Energy Nederland Bouwconsult;
- Cogas (netbeheerder);
- ECOS Consult (Duitsland);
- Energiek Vasse (lokaal energie-initiatief);
- Euregio (Europees interregionaal samenwerkingsverband);
- Gemeente Hengelo;
- IBTH B.V. (mkb);
- Kennisinstituut Interstedelijke samenwerking Oost-Nederland;
- LochemEnergie (lokale energiecoöperatie);
- Provincie Overijssel;
- Regio Twente (vertegenwoordigt 14 Twentse gemeenten);
- Radboud Universiteit Nijmegen;
- Saxion (hogere onderwijsinstelling);
- Syntens;
- Twence (duurzame energieproducent en afvalverwerker);
- Twijnstra Gudde;
- Universiteit Twente;
- Vragender Energieneutraal (lokaal energie-initiatief);
- Wijkraad Ribbelt-Stokhorst, Enschede.

Bijlage 6: Literatuur

Arentsen and Bellekom (2014). Power to the people: local energy initiatives as seedbeds of innovation? *Energy, Sustainability and Society* 2014 4:2.

Ostrom, E. (2009). *Understanding institutional diversity*. Princeton University Press.

Oteman et al. (2014). The institutional space of community initiatives for renewable energy: a comparative case study of the Netherlands, Germany and Denmark. *Energy, Sustainability and Society* 2014 4:11.

Rotmans, J. (2011). *Staat van de Energietransitie in Nederland*, DRIFT, Erasmus

Universiteit Rotterdam.

Van Soest, J.P., (2011). *Klompen in de machinerie; Bewuste en onbewuste sabotage van de transitie naar een duurzame energiehuishouding; essay (tweeluik) voor Raad Leefomgeving en Infrastructuur*. Deel I en Deel II.